

পঞ্চম অধ্যায়

বচনৰ আধুনিক শ্ৰেণীবিভাজন (Modern Classification of Propositions)

বচনৰ স্বৰূপ সম্বন্ধে আমি কিছুমান কথা জানিব পাৰিছো। এতিয়া আমি বচনৰ আধুনিক শ্ৰেণীবিভাজনৰ বিষয়ে আলোচনা কৰো। তৰ্কবিজ্ঞানৰ বাটকটীয়া এৰিষ্টটলৰ দিনৰে পৰা বচনৰ গুণ, পৰিমাণ, গঠন আদিৰ ভিত্তিত যি শ্ৰেণীবিভাজন কৰি অহা হৈছে তাক পৰম্পৰাগত শ্ৰেণীবিভাজন বোলা হয়। কিন্তু আধুনিক তৰ্ক বিজ্ঞানীসকলে বচনৰ পৰম্পৰাগত শ্ৰেণীবিভাজন সম্পূৰ্ণভাৱে অসন্তোষজনক বুলি মত প্ৰকাশ কৰে। তেওঁলোকৰ মতে পৰম্পৰাগত শ্ৰেণীবিভাজন অসম্পূৰ্ণ আৰু অপৰ্যাপ্ত বিশ্লেষণৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত। সেই কাৰণে আধুনিক তৰ্কবিজ্ঞানীসকলে এক নতুন প্ৰকাৰৰ বচনৰ শ্ৰেণীবিভাজন দাঙি ধৰিছে। এই নতুন প্ৰকাৰৰ বচনৰ শ্ৰেণীবিভাজনকে বচনৰ আধুনিক শ্ৰেণীবিভাজন বোলা হয়। আধুনিক তৰ্কবিজ্ঞানী সকলৰ মতে বচন হ'ল এনে এটা উক্তি যি সত্য বা অসত্য হয় অৰ্থাৎ যি উক্তিৰ সত্যমূল্য থাকে তাকেই বচন বোলে। তেওঁলোকে বচনৰ গঠন আৰু বচনত ব্যৱহাৰ হোৱা উপাদানসমূহৰ সাংগঠনিক বৈশিষ্ট্য আদিলৈ লক্ষ্য কৰি সমূহ বচনকে মুঠতে তিনিটা ভাগত ভাগ কৰিছে। সেইসমূহ হ'ল—

1. সৰল বচন (Simple Proposition)
  2. যৌগিক বচন (Compound Proposition)
  3. সাধাৰণ বচন (General Proposition)
- ক্রম অনুযায়ী বচনসমূহৰ আলোচনা কৰা যাওক :—

2.5.1. সৰল বচন

(Simple Proposition) :

যি বচনত এটা মাত্ৰ উক্তি প্ৰকাশিত হয় তাকে সৰল বচন বোলে। অন্য কথাত ক'বলৈ হ'লে যি বচনক বিশ্লেষণ কৰিলে উপাদানৰূপে কেৱল এটা উক্তি বা বচনেই পোৱা যায়, সি়েই সৰল বচন। উদাহৰণ স্বৰূপে— 'শংকৰদেৱ হয় এজন মহাপুৰুষ' ইয়াত শংকৰদেৱ সম্পৰ্কে এটা উক্তি বা কথা প্ৰকাশ পাইছে। বচনসমূহৰ ভিতৰত সৰল বচন হ'ল ক্ষুদ্ৰতম বচন। সেয়ে এনে বচনক আন কোনো বচনলৈ বিশ্লেষণ কৰিব নোৱাৰি। গতিকেই সৰল বচনক পাৰমাণৱিক বচন (Atomic Proposition) বুলিও ক'ব পাৰি।

সৰল বচন চাৰি প্ৰকাৰৰ—

- (a) উদ্দেশ্যবিহীন বচন (Subject less Proposition)
- (b) উদ্দেশ্য-বিধেয় আকাৰ বচন (Subject

predicate form Proposition)

(c) সমন্ধাত্মক বচন (Relational Proposition)

(d) শ্ৰেণী সদস্যতামূলক বচন (Class membership Proposition)

(a) উদ্দেশ্যবিহীন বচন : যি সৰল বচনত উদ্দেশ্য পদটো স্পষ্টকৈ নাথাকে বা উহ্য হৈ থাকে তাকে উদ্দেশ্যবিহীন বচন বোলে। যেনে—
জুই!

'বৰষুণ!

যোৱা!

(b) উদ্দেশ্য-বিধেয় আকাৰ বচন : যি সৰল বচনত স্পষ্টকৈ এটা উদ্দেশ্য পদ, এটা বিধেয় পদ থাকে আৰু য'ত বিধেয় পদে উদ্দেশ্য পদৰ গুণ বা বৈশিষ্ট্য সাব্যস্ত কৰে (সদৰ্থক বা নঞৰ্থক যিকোনো ৰূপত) তাকে উদ্দেশ্য-বিধেয় আকাৰ বচন বোলে। যেনে—

ছক্ৰেটিছ হয় জ্ঞানী।

লাচিত বৰফুকন হয় সাহসী।

(c) সমন্ধাত্মক বচন : যি সৰল বচনত বচনটোৰ অন্তৰ্গত উপাদানসমূহৰ মাজত থকা সমন্ধ প্রকাশ পায় তাকে সমন্ধাত্মক বচন বোলে। যেনে—

মেকুবীয়ে মাছ ভাল পায়।

শিক্ষকে ছাত্ৰক তৰ্কবিজ্ঞান শিকায়।

ওপৰৰ বচন কেইটাত 'মেকুবী' আৰু 'মাছ'ৰ সম্পৰ্ক ভাল পোৱাৰ দ্বাৰা, 'শিক্ষক' আৰু 'ছাত্ৰ'ৰ সমন্ধ শিক্ষাদানৰ দ্বাৰা প্রকাশ কৰা হৈছে। এই ক্ষেত্ৰত যি যি উপাদান পদৰ মাজত সমন্ধ প্রকাশ কৰা হয় সেইসমূহক সমন্ধসূচক পদ বোলা হয়।

(d) শ্ৰেণী সদস্যতামূলক বচন : যি সৰল

বচনত কোনো ব্যক্তি, বস্তু বা বিষয়, এটা শ্ৰেণীৰ অন্তৰ্ভুক্ত সদস্যৰূপে প্রকাশ কৰা হয় তাকে শ্ৰেণী সদস্যতামূলক বচন বোলে। যেনে—

ড° ভূপেন হাজৰিকা এজন সংগীতজ্ঞ।

ৰুদ্ৰসিংহ এজন ৰজা আছিল।

বচনকেইটাত ড° ভূপেন হাজৰিকা সংগীতজ্ঞ শ্ৰেণীটোৰ এজন সদস্যৰূপে দেখুওৱা হৈছে আৰু ৰুদ্ৰসিংহক 'ৰজা' শ্ৰেণীৰ সদস্যৰূপে দেখুওৱা হৈছে।

2.5.2 যৌগিক বচন (Compound Proposition) :

দুই বা তাতোধিক সৰল বচন সংযোজন কৰি একক ৰূপত যি বচন গঠন কৰা হয়, তাকে যৌগিক বচন বোলে। যেনে— ড° ভবেন্দ্ৰ নাথ শইকীয়া এজন নাট্যকাৰ আৰু ঔপন্যাসিক।

ওপৰৰ উদাহৰণটোত 'আৰু' সংযোজকৰ দ্বাৰা দুটা সৰল বচন— (i) ড° ভবেন্দ্ৰ নাথ শইকীয়া হয় এজন নাট্যকাৰ আৰু (ii) ড° ভবেন্দ্ৰ নাথ শইকীয়া হয় এজন ঔপন্যাসিক'ক সংযোগ কৰি এটা বচনৰ ৰূপত প্রকাশ কৰা হৈছে। যৌগিক বচনত যিহেতু উপাদানৰূপে এটাতকৈ বেছি সৰল বচন নিহিত হৈ থাকে; গতিকে এনে বচনক আণৱিক বচনো (Molecular Proposition) বোলা হয়। যৌগিক বচন চাৰি প্ৰকাৰৰ—

(a) সংযোজক বচন (Conjunctive Proposition)

(b) নিহিতাৰ্থক বচন (Implicative Proposition)

(c) বিয়োজক বচন (Disjunctive Proposition)

(d) বৈকল্পিক বচন (Alternative Proposition)

(a) সংযোজক বচন : যি যৌগিক বচনত দুটা সৰল বচনক 'আৰু', 'কিন্তু' আদি শব্দৰ দ্বাৰা সংযোগ কৰি গঠন কৰা হয় তাকে সংযোজক বচন বোলে। যেনে— আকবৰ এজন জ্ঞানী বজা আৰু তানসেন এজন সুগায়ক আছিল।
কবীৰ এজন সমাজ সংস্কাৰক কিন্তু তেওঁ নিৰক্ষৰ আছিল।

(b) নিহিতাৰ্থক বচন : যি যৌগিক বচনত দুটা সৰল বচনক 'যদি.....তেন্তে' শব্দ দুটাৰ দ্বাৰা সংযোগ কৰি গঠন কৰা হয় তাকে নিহিতাৰ্থক বচন বোলে। যেনে— যদি অসমৰ জনগণ কৰ্মপটু হয় তেন্তে অসমৰ উন্নতি হ'ব।

এনে বচনত 'যদি'ৰ পিছৰ অংশক পূৰ্বৱৰ্তী আৰু 'তেন্তে'ৰ পিছৰ অংশক পৰৱৰ্তী বা অনূৱৰ্তী বোলা হয়। এই ক্ষেত্ৰত পূৰ্বৱৰ্তী অংশই অনূৱৰ্তী অংশক নিৰ্দেশ কৰে। ইয়াত নিৰ্দেশ কৰা অংশক সম্বন্ধক আৰু যিটো অংশক নিৰ্দেশ কৰে সেই অংশক সংশ্লিষ্ট বা নিহত বোলে।

(c) বিয়োজক বচন : যি যৌগিক বচনত দুটা সৰল বচনক 'বা', 'অথবা', 'নাইবা' আদি শব্দৰ দ্বাৰা সংযোগ কৰা হয় আৰু অভিব্যাপি অৰ্থত প্ৰকাশ কৰা হয় তাকে বিয়োজক বচন বোলে। যেনে—

হয় তুমি মাছ খোৱা নাইবা মাংস খোৱা।
বাতুল অহংকাৰী নহয় নাইবা দুষ্টও নহয়।

এনে বচনত অভিব্যাপিৰ অৰ্থ হ'ব— হয়..... নহয়..... আৰু উভয়েই। অৰ্থাৎ যিকোনো এটা একান্তৰ (এটা অংশ) বা উভয় একান্তৰ সত্য বা একেলগে অসত্য হ'ব পাৰে।

(d) বৈকল্পিক বচন : যি যৌগিক বচনত দুটা সৰল বচনক 'বা, অথবা, নাইবা' হয়..... নহয় আদি শব্দৰ দ্বাৰা সংযোগ কৰা হয় আৰু বচনটো ঐকান্তিক অৰ্থত প্ৰকাশ কৰা হয় তাকে বৈকল্পিক বচন বোলে। যেনে—

হয় শ্বেল্পপিয়েৰ পুৰুষ নহয় মহিলা।

খেলখনত ভাৰত অথবা অষ্ট্ৰেলিয়া জিকিব।

এনে বচনত ঐকান্তিকৰ অৰ্থ হ'ব— হয়.....নহয়.....আৰু কিন্তু উভয়েই নহয়। অৰ্থাৎ যিকোনো এটা একান্তৰ সত্য হ'ব, উভয়েই নহয়।

2.5.3 সাধাৰণ বচন

(General Proposition) :

শ্ৰেণী সম্পৰ্কীয় বচনেই মূলতঃ সাধাৰণ বচন। ইয়াৰ উপৰিও যি বচনত কোনো বস্তুৰ অস্তিত্ব নাইবা সকলো বস্তু সম্পৰ্কত কোনো গুণ বা ধৰ্মক স্বীকাৰ বা অস্বীকাৰ কৰা হয় নাইবা দুটা শ্ৰেণীৰ মাজত সম্বন্ধ স্থাপন কৰা হয় তাকে সাধাৰণ বচন বোলে। যেনে—

(i) গঁড় আছে

(ii) সকলো বস্তু পৰিৱৰ্তনশীল

(iii) সকলো দাৰ্শনিক হয় মানুহ

সাধাৰণ বচন তিনি প্ৰকাৰৰ—

(a) অস্তিত্বমূলক সাধাৰণ বচন

(b) এক বিধেয়যুক্ত সাধাৰণ বচন

(c) শ্ৰেণী সম্পৰ্কীয় সাধাৰণ বচন

(a) অস্তিত্বমূলক সাধাৰণ বচন : যি সাধাৰণ বচনত কোনো বস্তুৰ অস্তিত্ব স্বীকাৰ বা অস্বীকাৰ কৰা হয় তাকে অস্তিত্বমূলক সাধাৰণ বচন বোলে। যেনে—

গঁড় আছে।

কোনো দেৱতা নাই।

বচনকেইটাৰ অৰ্থ হৈছে যে এই পৃথিৱীত গঁড়ৰ অস্তিত্ব আছে আৰু দেৱতাৰ অস্তিত্ব নাই।

(b) এক বিধেয়যুক্ত সাধাৰণ বচন : যি সাধাৰণ বচনত এই জগতৰ সকলো বস্তু সম্পৰ্কে কোনো গুণ বা ধৰ্মক স্বীকাৰ বা অস্বীকাৰ কৰা হয় তাকে এক বিধেয় যুক্ত সাধাৰণ বচন বোলে। যেনে—

সকলো বস্তু গতিশীল।

এনে বচনত উদ্দেশ্য পদৰ স্থানত যিকোনো বস্তুকে গ্ৰহণ কৰিব পাৰি, কিন্তু বিধেয় পদ 'গতিশীল' সকলোৰে লগত সংযুক্ত হ'ব; কিয়নো জগতৰ যিকোনো বস্তুৱেই গতিশীল। গতিকে এটা বিধেয় পদেই যিকোনো উদ্দেশ্য পদ সামৰিব অৰ্থাৎ উদ্দেশ্য সলনি হ'লেও বিধেয় এটাই হ'ব।

(c) শ্ৰেণী সম্পৰ্কীয় সাধাৰণ বচন : শ্ৰেণী সম্পৰ্কীয় সাধাৰণ বচনত দুটা শ্ৰেণীৰ বা জাতিৰ মাজত সাৰ্বিক বা আংশিক অন্তৰ্ভুক্তি অথবা বহিষ্কৰণৰ সম্পৰ্ক প্ৰকাশিত হয় তাকে শ্ৰেণী সম্পৰ্কীয় সাধাৰণ বচন বোলে।

এনে বচন চাৰিটা ভাগত ভগাব পাৰি।

যেনে—

(a) সকলো দাৰ্শনিক হয় মানুহ।

(b) কোনো মানুহ নহয় দেৱতা।

(c) কিছুমান মানুহ হয় পৰিশ্ৰমী।

(d) কিছুমান বাজনীতিবিদ নহয় ধাৰ্মিক।

ওপৰৰ উদাহৰণ কেইটাও দুটা শ্ৰেণীৰ মাজত পৰিমাণগত দিশত অন্তৰ্ভুক্তি বা বহিষ্কৰণ দেখুওৱা হৈছে।

পাঠৰ মূলকথা :

1. আধুনিক তৰ্কবিদসকলে বচনৰ পৰম্পৰাগত শ্ৰেণীবিভাজন গ্ৰহণ কৰা নাই।
2. বচনৰ আধুনিক শ্ৰেণীবিভাজনে বচনত ব্যৱহাৰ হোৱা উপাদানসমূহৰ সাংগঠনিক বৈশিষ্ট্যৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিয়ে।
3. বচন মূলতঃ তিনি প্ৰকাৰৰ— সৰল, যৌগিক আৰু সাধাৰণ।
4. কেৱল এটা উক্তি বিশিষ্ট বচনেই হ'ল সৰল বচন। গতিকে সৰল বচনক পাৰমাণৱিক বচন বোলা হয়। আনহাতে যৌগিক বচনত এটাতকৈ বেছি সৰল বচন উপাদানৰূপে থাকে আৰু সেয়ে এনে বচনক আণৱিক বচন বোলা হয়।
5. সৰল আৰু যৌগিক বচনৰ চাৰিটাকৈ প্ৰকাৰ আছে—

- সৰল : (a) উদ্দেশ্যবিহীন
(b) উদ্দেশ্য-বিধেয়-আকাৰ
(c) সমন্ধাত্মক
(d) শ্ৰেণীসদস্যতামূলক।
- যৌগিক : (a) সংযোজক
(b) নিহিতাৰ্থক
(c) বিয়োজক

- (d) বৈকল্পিক।
6. সাধাৰণ বচন শ্ৰেণী সম্পৰ্কীয় বচন। এনে বচন সবল নাইবা যৌগিক বচনৰ পৰা সম্পূৰ্ণ পৃথক।
- (a) ই সবল বচনৰ পৰা পৃথক, কিয়নো সবল বচনৰ (শ্ৰেণীসদস্যতামূলক বচন) দৰে সাধাৰণ বচনত কেৱল বিধেয় পদটোৱেই এটা শ্ৰেণী নহয়, উদ্দেশ্য আৰু বিধেয় দুয়োটা পদেই এটা এটা শ্ৰেণী বুজায়।
- (b) ই যৌগিক বচনৰ পৰাও পৃথক, কিয়নো যৌগিক বচনৰ দৰে এনে বচনত সবল বচন উপাদানৰূপে নাথাকে।
- (c) সাধাৰণ বচনত সবল বচনৰ দৰে বিধেয় পদটোৱে উদ্দেশ্য পদটোৰ কেৱল গুণ প্ৰকাশ (বিধেয়ন) নকৰে। উদ্দেশ্য আৰু বিধেয়ৰ দুটা শ্ৰেণীৰ মাজত সম্পৰ্কহে প্ৰকাশ কৰে।
- (d) সাধাৰণ বচনত দুটা শ্ৰেণীৰ মাজত পৰিমাণগত দিশত অন্তৰ্ভুক্তি বা বহিষ্কৰণৰ সম্পৰ্ক প্ৰকাশ হয়।
- (c). বচনত মূলতঃ কেইপ্ৰকাৰৰ?
- (d) সবল বচন কেইপ্ৰকাৰৰ?
- (e) শ্ৰেণী সদস্যতামূলক বচন আৰু সাধাৰণ বচন একেইনে? যদি নহয় দুটা পাৰ্থক্য উল্লেখ কৰা।
- (f) সাধাৰণ বচন মূলতঃ কেনেধৰণৰ বচন? সাধাৰণ বচন কেইপ্ৰকাৰত ভাগ কৰিব পাৰি?
- (g) যৌগিক বচন আৰু সাধাৰণ বচনৰ মূল পাৰ্থক্যটো কি?
- (h) 'সকলো মানুহ হয় বুদ্ধিবৃত্তিসম্পন্ন'— ই কি বচনৰ উদাহৰণ?
- (i) চোৰ!— ই বচনে?
- (j) বিকল্পাত্মক বচনত 'অথবা' শব্দটো কি অৰ্থত লোৱা হয়?
2. শুদ্ধ উত্তৰ নিৰ্ণয় কৰা :
- (a) গুণ আৰু পৰিমাণৰ মিশ্ৰনীতি অনুসৰি আধুনিক তৰ্কবিদসকলে বচনৰ শ্ৰেণীবিভাজন কৰে/ নকৰে।
- (b) সবল বচন তিনি/ চাৰি প্ৰকাৰৰ।
- (c) বৈকল্পিক বচনত 'অথবা' শব্দটো অভিব্যাপী/ ঐকান্তিক অৰ্থত লোৱা হয়।
- (d) যৌগিক বচনক আণৱিক/ পাৰমাণৱিক বচন বোলা হয়।
- (e) অস্তিত্ব বুজোৱা বচনসমূহ যৌগিক/ সাধাৰণ/ সবল বচন।

অনুশীলনী

1. উত্তৰ দিয়া :
- (a) এৰিষ্টটল আধুনিক তৰ্কবিদ হয়নে?
- (b) আধুনিক তৰ্কবিদসকলে কি কি কথাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি বচনৰ শ্ৰেণীবিভাজন কৰিছে?